

**ASPECTE PRIVIND DIMENSIUNILE ȘI DINAMICA
FORȚEI DE MUNCĂ ROMÂNEȘTI ASUPRA UNIUNII EUROPENE**

**ASPECTS ON THE DIMENSIONS AND DYNAMICS
OF THE ROMANIAN LABOR FORCE WITHIN THE EUROPEAN
UNION**

General de brigadă (ret) prof. univ. dr. Viorel BUȚA*
Drd. Andreea Mihaela RADU**

Rezumat: Fenomenul migraționist aferent anilor '80 în Europa se caracterizează prin schimbările politice și economice din zona Est-Vest, care au condus la emigrarea populațiilor dinspre fostele state socialiste către statele Europei Occidentale, țări dezvoltate economic. În acest context statele dezvoltate au demarat măsuri restrictive. Referitor la migrația anilor '90 analiza relevă faptul că forma migrației de la această vreme este una a forței de muncă și a migrației temporare numită și pendulară în țările UE, situația fiind diferită față de migrațiile anterioare, care aveau un caracter predominant permanent.

În privința mobilității forței de muncă românești în Uniunea Europeană, găsirea unui loc de muncă reprezintă principala cauză a emigrării. Pe acest fond se observă faptul că bărbații se îndreaptă în special în sectorul construcțiilor, în timp ce femeile găsesc mai ușor un loc de muncă în serviciile domestice. Această situație expune românii, în special bărbații, la un risc crescut de șomaj.

Cuvinte cheie: rețele transnaționale; rețele diasporice; migrație pendulară; pendularitate transfrontalieră; fluxuri migratorii.

Abstract: The migratory phenomenon of the 1980s in Europe is characterized by certain political and economic changes in the East-West region, which led to the emigration of the populations from the former socialist states to the economically developed countries of Western Europe. In this context, the developed countries have started to take restrictive measures. Regarding the migration of the 1990s, the analysis reveals that the types specific to this era regard the labor force and the temporary migration called "pendulum migration" in the EU countries, the situation being different from previous migrations that were predominantly permanent.

---

* Academia Oamenilor de Știință din România, Academia de Științe ale Securității Naționale

** Școala Națională de Studii Politice și Administrative

With regard to the mobility of the Romanian labor force in the European Union, finding a job is the main cause of emigration. On this background, it is noted that men are particularly focused on the construction sector, while women find a job easier in domestic services. This situation exposes Romanians, especially men, to an increased risk of unemployment.

Keywords: *transnational networks; diaspora networks; pendulum migration; cross-border pendulum movement; migratory flows.*

Introducere:

După schimbările politice și economice de la sfârșitul anilor '80, în Europa Centrală și de Est fenomenul migrației Est-Vest a câștigat în importanță.

Având în vedere amploarea migrației dinspre fostele țări socialiste, țările Europei Occidentale au reacționat rapid cu măsuri restrictive. Motivele cel mai frecvent invocate de țările dezvoltate au fost creșterea șomajului și nivelul cheltuielilor sociale.

Fundamentele politicilor de migrație se bazează, în principal, pe teorii tradiționaliste, ceea ce înseamnă – oarecum simplificat – că diferențele de venit sunt principalul factor explicativ, decalajele dintre PIB-uri sau diferențele de venit pe persoană sunt folosite, în general, drept indicator.

De multe ori considerațiile teoretice arată faptul că migrația este un fenomen permanent sau durabil.

În cazul migrațiilor Est-Vest, din anii '90, analizele converg spre ideea că, în esență, este vorba despre migrația forței de muncă și despre migrația temporară sau, pentru a folosi un termen ceva mai nou, despre care se va vorbi în cuprinsul lucrării, *pendulară* în țările UE, situația fiind diferită față de migrațiile anterioare, care aveau un caracter predominant permanent.

Cuprins:

Beneficiile economice generate de emigrare sunt, din nefericire, însoțite de o serie de dificultăți atât în țara gazdă, cât și în România.

În pofida problemelor semnalate în mai multe state membre ale UE cu privire la locuințe și la venituri mici, familiile imigranților români s-au mobilizat pentru a accelera procesul lor de integrare.

Caracterul familial al imigrației românești este confirmat de rata ridicată a minorilor din rândul acestora. Astfel, în timp ce, la nivelul întregii populații de imigranți din Uniunea Europeană, această rată este în medie de 17,8%, în unele țări procentul imigranților români cu vârsta sub 18 ani este cuprins între 20 și 25%, respectiv: 24,4 % în Belgia, 23,4% în Austria, 21,1% în Franța și 21,9% în Italia. În Spania și în Suedia, pe de altă parte, această rată se apropie de media europeană

(respectiv 18,6% și 18,7%), în timp ce în Ungaria în Germania, este sub medie, 9,9%, respectiv 13,2%.

Legat de acest aspect, cercetătorul italian Pietro Cingolani, referindu-se la aspectele antropologice legate de rețelele transnaționale de imigranți, observa că emigrarea, deși eficientă în ceea ce privește satisfacerea nevoilor economice, apare ca un factor de fragmentare a nucleelor familiei și de constituirea familiilor transnaționale, caracterizate prin separarea membrilor săi și prin situații de vulnerabilitate, în special pentru partenerul rămas în țara de origine, care riscă să perceapă absența temporară a soțului/soției ca pe un abandon definitiv.

Referindu-se la situația minorilor din familiile de imigranți, menționând faptul că disconfortul social și educațional afectează uneori copiii – adevăratele victime ale așa-numitului *exod al celor care îi au în grijă*, care capătă tulburări psiho-afective și comportamentale, ale căror expresii sunt traduse în fapt, de cele mai multe ori, prin întâzieri cognitive și prin abandon școlar. Toate aceste probleme pot continua și după reunificarea familiei în țara în care lucrează părinții⁴.

Căutarea unui loc de muncă a fost și rămâne pentru români principala cauză a emigrației, rata de ocupare a locurilor de muncă în diferite state membre ale Uniunii Europene fiind mai mare decât media generală a imigranților.

Într-o perioadă dificilă din punct de vedere economic, una dintre cele mai comune soluții pentru a face față pierderii unui loc de muncă este crearea propriei afaceri.

Potriviți Unioncamere, Uniunea Camerelor de Comerț italiene, 46 000 de români au propria afacere în Italia, fiind vorba, în principal, despre mici societăți din sectorul construcțiilor, care, deși sunt mai expuse schimbărilor economice, pot începe o activitate cu un capital inițial scăzut, urmate de cele din sectorul comerțului⁵.

Fondurile transferate în România, esențiale pentru subzistența membrilor familiilor rămase în țară, nu s-au epuizat, chiar și în anii cei mai dificili din punct de vedere economic, acestea fiind alimentate de economiile angajaților și ale antreprenorilor care, de obicei, dispun de resurse mai consistente.

Conform estimărilor Băncii Mondiale, lucrătorii români au trimis în țară peste 3,6 miliarde de dolari americani.

Valoarea acestor transferuri a scăzut din cauza dificultăților economice, dar și din cauza faptului că procesul de integrare în țara de reședință a devenit mai costisitor: cumpărarea unei locuințe, educația copiilor etc. Cu toate acestea, trebuie reamintit faptul că valoarea reală a transferurilor este mai mare decât cea

---

⁴Pietro Cingolani, *Romeni d'Italia: migrazioni, vita quotidiana e legami transnazionali*, Editoriale Il Mulino, Bologna, 2009, p.305.

⁵ <http://www.unioncamere.gov.it>, accesat la 02.03.2019.

înregistrată de tranzacțiile bancare, întrucât mulți români preferă să aducă banii personal, nu prin transfer bancar, în momentul revenirii lor în țară.

Un caz interesant de analizat este imigrația din Italia și din Spania, Italia fiind, așa după cum am menționat anterior, statul membru al Uniunii Europene cu cel mai mare număr de români, un caz suficient de emblematic pentru ca interesul său să depășească frontierele naționale până în punctul în care unii analiștii au încercat să compare această situație cu cea a mexicanilor din Statele Unite.

Numărul de români prezenți în Italia a crescut progresiv, în 1990, era de numai 8000, în 1999, de 50 000, și în 2002, anul unui amplu proces de regularizare a imigranților, de 240 000, depășind numărul imigranților marocani și albanezi.

Abrogarea, în ianuarie 2002, a obligației de a deține o viză de ședere pentru perioade mai mici de trei luni în vederea deplasării în spațiul Schengen, a favorizat fluxurile *neoficiale* (adică *temporare*) chiar și cele cu caracter pendular. Începând cu anul 2007, anul aderării României la Uniunea Europeană, fluxurile de migrație din România au crescut, datorită liberei circulații a cetățenilor și a lucrătorilor comunitari, deși, așa cum am mai spus inițial, a fost aplicată cu unele rezerve. În 2013, numărul românilor din Italia a atins aproape un milion de persoane (la care ar trebui adăugate între 100 000 și 200 000 de persoane neînregistrate în statisticile municipale).

Într-un deceniu (2002-2011), conform datelor Institutului Național de Statistică (ISTAT) al Italiei, numărul resortisanților români care au părăsit Italia a fost de 84 403, dintre care 33 762, ștergeri din evidențe, la inițiativa celor interesați, și 50 641 ștergeri efectuate de ISTAT. Potrivit aceluiași date, în decursul a 10 ani, fiecare român care a părăsit Italia, a fost înlocuit de alți zece care fie au intrat în Italia, fie s-au născut pe teritoriul italian din părinți români.

Regiunea cu cei mai mulți români este Lazio, cu 200 000 de persoane înregistrate, adică 20% dintre românii care trăiesc în Italia. Altfel spus, unul din trei locuitori ai regiunii este român. Urmează Torino, Milano, Padova, Verona, Brescia, Treviso, Florența, Bologna și Perugia, unde numărul românilor este semnificativ.

Procentul muncitorilor cu o calificare superioară locului de muncă ocupat este ridicat atât în rândul românilor, cât și în rândul polonezilor, ucrainenilor și filipinezilor: 37,8% dintre lucrătorii români ocupă posturi cu calificare medie (muncitori, meșteșugari) și 30,8%, posturi necalificate, în timp ce funcțiile de conducere, de antreprenariat și de tehnicieni sunt deținute de un procent de doar 4,6%, angajații din sectoarele de comerț și de servicii reprezentând 26,8%.

Italia este un caz interesant, nu numai din cauza ponderii numerice a românilor, ci și din cauza atitudinii italienilor față de români, caracterizată prin rolul care le-a fost, adesea, atribuit, acela de *țap ispășitor*.

Inițial, așa după cum s-a văzut în multe țări ale Uniunii Europene, opinia publică și-a exprimat deplina satisfacție odată cu prăbușirea regimurilor comuniste. Apoi, acest sentiment a fost înlocuit de teama unei creșteri semnificative a numărului de imigranți proveniți din fostul bloc sovietic, în contextul unei slabe creșteri economice sau chiar al unei recesiuni, în 2008.

În condițiile unei situații economice degradate, *era necesar* să se găsească vinovați și, așa cum s-a întâmplat, în trecut, în cazul marocanilor și albanezilor, românii au fost, la rândul lor, acuzați nu numai de agravarea unei situații economice deja dificile, ci și de prejudicii aduse societății, din cauza comportamentului lor.

În mentalul colectiv, românii erau asociați cu o *comunitate de delincvenți*, fără a se ține seama de observațiile analiștilor informați, care, pe baza statisticilor privind infraționalitatea, au subliniat atitudinile oneste existente în rândul imigranților români. Românii au fost, astfel, ținta unei prejudecăți incriminatoare, așa cum s-a petrecut cândva cu migranții italieni, atât în Europa, cât și dincolo de Atlantic, după cum observa Gian Antonio Stella, documentarist, autor al mai multor lucrări privind problema migrației⁶.

În prezent, aceste sentimente negative par să se fi estompat și mulți italieni apreciază activitatea desfășurată de lucrătorii români, subliniind și exprimându-și, în același timp, regretul în privința faptului că, în cadrul Uniunii Europene, inclusiv în Italia, retorica xenofobă la adresa imigranților – inclusiv a comunităților –, percepuți ca fiind cauza tuturor relelor din Europa, câștigă din ce în ce mai mult teren.

Fenomenul de creștere a fluxurilor migratorii din România, și chiar de saturație, s-a manifestat și în alte țări din Europa, care păreau a fi mai *primitoare* din punct de vedere al ofertei de locuri de muncă și al posibilităților de instalare. Un astfel de caz este Spania, unde, începând cu perioada 2004-2005, numărul românilor imigrația a fost într-o continuă creștere, mai ales în zonele rurale, care, curând, au ajuns să fie excedate, dat fiind faptul că oferta locală de activități stabile era destul de redusă.

Pe măsură ce situația a devenit critică, în loc să aibă loc o retragere, în condițiile scăderii rentabilității globale a acestei destinații, s-au produs unele adaptări ale strategiilor migratorii și de mobilitate. În acest context, stabilirea pe termen lung a noilor imigranți veniți din România va fi foarte dificilă și mai puțin profitabilă, iar locurile de muncă, temporare și nesigure.

Astfel, s-au constituit premisele pentru dezvoltarea practicilor circulatorii în Spania, care se vor putea baza pe *grila* spațiului format de rețelele sociale românești. Din moment ce oportunitățile de angajare au fost tot mai diversificate

---

⁶ Gian Antonio Stella, *L'orda: quando gli albanesi eravamo noi*, Rizzoli Editore, Milano, 2002, p. 277.

(activități și localizare spațială), se vor observa români și familii de români deplasându-se în mod constant între diferite regiunii ale țării, schimbând locurile de muncă, de la cele din domeniul agriculturii, la cele temporare din turism, în diferite perioade ale anului, combinând astfel activitățile pentru a-și menține câștigurile în condiții de migrație. În acest scop, și-au folosit experiența îndelungată în *arta de a se descurca* și în procesul migrării, acumulată de-a lungul anilor atât în România, cât și în Europa, dar mai ales numeroasele contacte de care dispun în cadrul rețelelor migratorii, rețele sociale create la plecarea din România, dar care de-a lungul anilor și valurilor emigrației temporare vor fi dispersate și extinse.

Începând cu anul 2007, odată cu accesul românilor la dreptul la libera circulație în Europa, migrarea românilor în Spania (care a devenit principala țară de destinație) au alternat cu perioade de activitate temporară în alte țări, în Franța, în Marea Britanie sau în Grecia, pe baza contactelor create de-a lungul anilor și a reorientărilor. Astfel s-au creat forme punctuale de unificare a câmpurilor circulatorii la scara întregului continent.

Fenomenul migrației pendulare

La un moment dat, situația românilor a fost asociată migrației pendulare, considerată drept o nouă (și dorită) formă de migrație internațională, folosită în locul termenilor tradiționali de *emigrare și de revenire*. Aceste migrații *pendulare* (*denumite și circulare*) sunt, astăzi, o formă de mobilitate neinstituționalizată, pe termen scurt, care are loc din motive comerciale, profesionale sau de afaceri, susținută de largi rețele migratorii (familiale, etnice, religioase etc.). Acest tip de migrație are avantajul de a permite migrantului să lucreze, să câștige experiență, să facă economii, pe care apoi să le folosească în țara de origine, evitându-se, astfel, creșterea numărului de imigranți stabiliți în țările gazdă.

Trebuie reamintit aici că o formă de migrație pendulară a fost practică și instituționalizată cu mult timp în urmă, sub forma unei migrații sezoniere și că această *nouă teorie* nu numai că nu a fost încă suficient confirmată de datele statistice, așa după cum o demonstrează creșterea treptată a migrantilor români în celelalte state membre ale Uniunii Europene, dar a provocat o anumită neclaritate, chiar și pe plan conceptual⁷.

Un indicator mai relevant al *pendularității* ar putea fi, într-o anumită măsură, disponibilitatea remarcabilă a acestei forțe de muncă de a se deplasa și de a-și muta reședința pe teritoriul țării gazdă, în funcție de nevoile pieței muncii sau de oportunitățile oferite în ceea ce privește accesul la servicii sau la locuințe. Mai

---

⁷<http://www.emnitaly.cnr.it/eng/wp-content/uploads/2015/02/Temporary-and-circular-migration.-empirical-evidence-current-policy-practice-and-future-options-in-Italy-2010-.pdf>, accesat la 01.02.2019.

puțin frecventă însă este *pendularitatea* dintr-un stat membru în altul, deși este favorizată de uniformizarea legislației în cadrul Uniunii Europene.

O radiografie interesantă a aspectelor cantitative referitoare la cetățenii români, care trăiesc temporar în străinătate, arată faptul că numărul românilor identificați ca rezidenți temporari în Italia a fost de 169 766, ceea ce reprezintă aproape jumătate din totalul de 385 729 de români care locuiesc temporar în străinătate. Aceasta confirmă încă o dată persistența unei relații speciale între România și Italia; în celelalte țări, numărul românilor care locuiau temporar a fost de numai 71 102 în Spania, 29 084 în Germania, 21 712 în Franța, 19 064 în Marea Britanie și 14 104 în Ungaria. Evident, acestea nu sunt decât fluxuri intracomunitare.

În orice experiență migratoare, determinată de nevoi și trăită ca un fel de exil, întoarcerea este o perspectivă obișnuită, dar se transformă într-un *mit*, atunci când condițiile nu sunt îndeplinite pentru realizarea ei efectivă. Potrivit unui sondaj efectuat de Centrul italian de Studii și de Cercetări IDOS, întoarcerea în țară este o perspectivă prezentă în mintea românilor intervievați, dar adesea amânată, deoarece aceștia sunt legați de locurile lor de muncă, de serviciile sociale și de întreaga rețea de relații umane pe care și-au stabilit-o⁸.

Așadar, întoarcerea în țară devine un *mit* înșelător, deoarece emigrantul, revenit într-un context de șomaj și de marginalizare, este, în curând, forțat să părăsească țara. Chiar și cei care intenționează să înceapă o afacere întâmpină dificultăți, din cauza concurenței crescute – inclusiv din partea companiilor străine –, a capitalului limitat de care dispun și a sprijinului insuficient din partea statului. Spre deosebire de cei care, odată întorși, sunt forțați să reia calea emigrării, pensionarii sau persoanele apropiate vârstei de pensionare reușesc să depășească acel moment de impas profesional, deoarece se bucură de contribuția pe care o asigură dreptul la pensie pentru limită de vârstă.

Pe de altă parte, revenirea migranților în țară, mai ales a migranților calificați, prin capitalul lor social, uman, științific și economic, pot ajuta, dacă sunt îndeplinite anumite condiții, la dezvoltarea țării. De altfel, acea categorie educată a diasporei poate contribui la consolidarea schimburilor comerciale, intelectuale și culturale dintre România și restul lumii. Așadar, rețelele diasporice devin astfel din ce în ce mai mult actori importanți în dezvoltarea comunităților de origine prin finanțarea proiectelor și prin sprijinirea inițiativelor locale.

După cum am arătat deja, literatura economică de specialitate privind consecințele emigrației calificate a subliniat, în repetate rânduri, efectele negative ale exodului de *creiere*. Această emigrație a fost percepută de unii ca un furt al forței de muncă calificate a țărilor cel mai puțin dezvoltate. Recent însă, unele

---

⁸ <https://www.dossierimmigrazione.it>, accesat la 10.03.2019.

studii au arătat că migrația calificată nu este doar un flagel, ci ea poate fi însoțită de un câștig de inteligență (*brain drain*)⁹.

Cu toate acestea, un efect negativ ar putea, probabil, să se materializeze, în cazul în care o parte semnificativă a populației ar migra sau nivelul educației în țara gazdă ar scădea.

În ceea ce privește migrația pendulară, studiile de specialitate sugerează că aceasta poate avea efecte pozitive asupra membrilor familiei și asupra comunității de origine a migranților, aici fiind citate unele țări în curs de dezvoltare, cum ar fi Egiptul și Tunisia, unde întoarcerea migranților a sporit nivelul investițiilor¹⁰.

Pentru unii autori, ca Robert Lucas și Odet Stark¹¹, intenția de a reveni în țară are efectul creșterii fondurilor dirijate către investiții în active fixe, cum ar fi cumpărarea de case, de terenuri sau de animale, și în așa-numitul capital public, cum ar fi relațiile cu familia și cu comunitatea de origine.

Concluzii

Majoritatea observațiilor formulate, în urma analizării datelor recente, indică faptul că dezvoltarea economică din țara de origine reduce presiunile migratorii, în special atunci când tensiunile de pe piața forței de muncă apar ca rezultat al dezvoltării.

Efectele migrației asupra dezvoltării economice a țărilor de origine variază în funcție de context. Aceste efecte depind în mare măsură de natura și de componența migrației, de mediul economic din țările de origine și de experiențele migranților, dobândite pe durata șederii lor în străinătate.

Totodată, în marea diversitate a fenomenelor migrației transeuropene, am văzut că se pot distinge: mișcările resortisanților (repatrierile) care au existat dintotdeauna, dar a căroră amploare și concentrare pe perioade scurte au fost semnificative după 1989, solicitanții de azil, un fenomen mai vechi, dar care tinde să se accentueze sau să se transforme (sistemul de muncă al migranților) și fenomene noi care și-au făcut simțită prezența în Occident, dar care au existat în Est (migrațiile pendulare).

Toate categoriile sociale ale societăților din țările de origine sunt implicate în această nouă mobilitate. Într-adevăr, migranții sunt în număr tot mai mare din mediul urban, aceștia fiind calificați, iar ponderea femeilor este foarte importantă,

---

⁹Michel Beine, Khalid Sekkat, *Skilled migration and the transfer of institutional norms*, *IZA Journal of Migration*, vol. 2, nr. 9, 2013.

¹⁰Alice Mesnard, *Temporary migration and capital market imperfections*, *Oxford Economic Papers*, vol. 56, nr. 2, 2004, pp. 242-262.

¹¹Robert Lucas, Odet Stark, *Motivations to remit: Evidence from Botswana*, *Journal of Political Economy*, vol. 93, nr 5, 1985, pp. 901-918.

depășind în mod considerabil, în majoritatea cazurilor, numărul bărbaților. Așa după cum am menționat, analizele privind migrația forței de muncă sunt adesea sumare, din cauza datelor statistice insuficiente, chiar inexistente. Statisticile cele mai complexe sunt cele referitoare la imigranții aflați în căutarea unui loc de muncă, deoarece, așa după cum am arătat, intrările pe teritoriul unei țări sunt întotdeauna limitate sau cel puțin controlate. Pe de altă parte, este mult mai dificil să se obțină date privind emigrarea forței de muncă, întrucât guvernele nu consideră esențial să controleze ieșirile din țară, din rațiuni financiare.

În ceea ce privește migrația românească a forței de muncă, analiza expusă de noi face posibilă desprinderea unor concluzii menite să răspundă la întrebarea generală privind existența unui raport vizibil între piața muncii interne și migrație și, în același timp, să înlăture unele ipoteze tradiționaliste legate de fenomenul migrației.

Nu există o legătură directă între șomaj și munca în străinătate. Cei mai mulți emigranți români plecați în căutarea unui loc de muncă în străinătate nu provin neapărat din localități cu o rată mare a șomajului.

Studiile au arătat că numărul imigranților originari din zone mai dezvoltate ale țării ar fi chiar mai mare decât al celor cu un nivel mai scăzut.

De asemenea, studiul *pendularității* arată că există două tipuri de relații între mobilitatea forței de muncă a țării și munca în străinătate, ca mijloc important de adaptare la piața muncii. În acest context se pare că există o relație între această formă de *navetă* și migrația în străinătate, fiind percepută, în principal ca o posibilitate complementară. În fapt, această formă de imigrare pendulară diminuează probabilitatea migrării definitive.

În cazul *pendularității transfrontaliere*, trebuie remarcat faptul că acest fenomen a fost, până acum, unilateral, spre exemplu, din România spre Germania trebuie admis faptul că actorii aceleiași piețe regionale a forței de muncă sunt *navetiștii transfrontalieri* sau interni ai ambelor părți.

S-a demonstrat, totodată, rolul relațiilor sociale despre care s-a vorbit, adesea, în lucrările de specialitate ca fiind un alt motiv, după cele de ordin economic. Spre exemplu, există un raport evident, care determină migrația, între procentul minorității germane dintr-o localitate și cel al locuitorilor săi activi care vor pleca la muncă în străinătate.

BIBLIOGRAFIE

- BEINE M., SEKKAT K., *Skilled migration and the transfer of institutional norms*, IZA Journal of Migration, vol. 2, nr. 9, 2013;
- CINGOLANI P., *Romeni d'Italia: migrazioni, vita quotidiana e legami transnazionali*, Editoriale Il Mulino, Bologna, 2009;
- LUCAS R., STARK O., *Motivations to remit: Evidence from Botswana*, Journal of Political Economy, vol.93, nr. 5, 1985;
- MESNARD A., *Temporary migration and capital market imperfections*, Oxford Economic Papers, vol. 56, nr. 2, 2004;
- STELLA G. A., *L'orda: quando gli albanesi eravamo noi*, Rizzoli Editore, Milano, 2002;
- <https://www.dossierimmigrazione.it>
- <http://www.unioncamere.gov.it>
- <http://www.emnitaly.cnr.it/eng/wp-content/uploads/2015/02/Temporary-and-circular-migration.-empirical-evidence-current-policy-practice-and-future-options-in-Italy-2010-.pdf>

